

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR (1483–1530)

“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING
SHARQ DAVLATCHILIGI VA
MADANIYATIDA TUTGAN O‘RNI”

“THE ROLE OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN
EASTERN GOVERNMENT AND CULTURE”

TASHKENT - 2023

11-fevral 10.00

O‘ZMU

ARM

International scientific-theoretical conference on the topic:
«THE ROLE OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN EASTERN
GOVERNMENT AND CULTURE»
www.myscience.uz

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

***“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD
BOBURNING SHARQ DAVLATCHILIGI VA
MADANIYATIDA TUTGAN O‘RNI”***

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya

MATERIALLARI

Toshkent, O‘zMU – 2023

MUNDARIJA TABLE OF CONTENTS

YALPI MAJLIS

PLENARY SESSION

Z. MASHRABOV, H. BOLTABOYEV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODINING O'RGANILISHI MASALALARI.....	11
MINHOJIDDIN MIRZO. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARI.....	16
S.S. G'ULOMOV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA BOBURIYLAR DAVLATIDA IQTISODIYOT MASALALARI	19
YA. QOSIMBEYLI. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR LIRIKASI: DAVLATCHILIK VA SHE'RIYAT	24
N. RAHMONOV. «BOBURNOMA»DA ILM VA SAN'AT AHLI HAQIDAGI KUZATUVLAR.....	28
U.A. HAMDAMOV. XORJIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA BOBURIY MOTIV	33
D.R. YUSUPOVA. BOBUR «ARUZ RISOLASI»NING JAHON VA O'ZBEK OLIMLARI TOMONIDAN O'RGANILISHI	40
D.I. SALOHIIY. «BOBURNOMA» NING HIND MADANIYATIDA YANGI USLUB SHAKLLANISHIGA TA'SIRI	47
Ш. ШАРИПОВ, ДЖ. АБДУКАРИМОВ. ЭПИГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МИРЗО БАБУРА.....	51
Ж. ЖЎРАЕВ. БОБУР ПОДШОҲНИНГ МУАММО ЖАНРИДАГИ ШЕЪРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ БАДИИЯТИ ХУСУСИДА	59
D.M. XOSHIKOVA, R.A. IBRAGIMOVA. «BOBURNOMA» MATNIDAGI MILLIY UDUMLAR VA ULARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI.....	68
F.A. MUXITDINOVA. DUNYO OLIMLAR TAHLILIDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ILMIY MEROSINING O'RGANGANLIK HOLATI.....	72

1-SHO'BA

BOBURNING NAZMIY MEROSI VA UNING TURKIY SHE'RIYATDAGI O'RNI

SECTION 1

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S POETIC HERITAGE AND ITS PLACE IN TURKISH POETRY

YA. KASIM. ZAHIRIDDIN MƏHƏMMƏD BABUR VƏ XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ŞEIRIYYƏTI.....	79
---	----

BOBUR «ARUZ RISOLASI»NING JAHON VA O‘ZBEK OLIMLARI TOMONIDAN O‘RGANILISHI

Yusupova Dilnavoz Rahmonovna

ToshDO‘TAU, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub «Aruz risolasi»ning jahon va o‘zbek olimlari tomonidan o‘rganilishi bilan bog‘liq masalalar tadqiq qilingan. Maqola muallifi Boburning ushbu asarini o‘rganish XVIII asrdayoq boshlanganini ta’kidlar ekan, boburiylar sulolasidan bo‘lgan Mirza Alibaxt Azfariy Boburning «Aruz risolasi»ni «Aruzzoda» nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qilganligi haqidagi ma’lumotni keltiradi. Maqolada «Aruz risolasi» bevosita A.Sherbak, I.Stebleva, M.Hamroyev, S.Hasanov kabi olimlar tomonidan maxsus o‘rganilganligiga diqqat qaratiladi.

Kalit so‘zlar: risola, aruz, rukn, taqti’, bahr, doira, vazn.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением «Трактат об арузе» Захириддина Мухаммада Бабура зарубежными и узбекскими учеными. Автор статьи подчеркивает, что изучение этого произведения Бабура началось еще в XVIII веке. В статье обращается внимание на то, что «Трактат об арузе» непосредственно изучался такими учеными, как А.Щербак, И. Стеблева, М. Хамроев, С. Хасанов.

Ключевые слова: трактат, аруз (просодия), рукн (стопа), парадигма, бахр (поэтический метр), доира (концентрические круги), вазн (стихотворный размер).

Abstract: The article deals with issues related to the study of the "Treatise on Aruz" by Zakhiriddin Mukhammad Babur by foreign and Uzbek scientists. The author of the article emphasizes that the study of this work of Babur began in the 18th century. The article draws attention to the fact that the "Treatise on Aruz" was directly studied by such scientists as A. Shcherbak, I. Stebleva, M. Khamroyev, S. Khasanov.

Keywords: treatise, aruz (prosody), rukn (foot), paradigm, bakhr (poetic meter), doira (concentric circles), vazn (poetic meter).

Ma’lumki, aruz nazariyasi, ya’ni aruzshunoslik fani nazariy jihatdan adabiyot nazariyasi tarkibida, tarixiy jihatdan esa adabiyot tarixi fani tarkibida o‘rganiladi. Aruz tizimini nazariy anglash jarayoni aruzshunoslikning kelib chiqishi uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. «Aruzshunos» tushunchasi aruz ilmlari haqidagi fan yaratilgandan beri, ya’ni VIII asrdan beri muayyan shaklda qo‘llanilayotgan va mumtoz adabiyot davrining o‘ziga xos betakror xususiyatiga aylanganligiga qaramasdan, aynan «aruzshunoslik» istilohi o‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab adabiyotshunosligimizda ilmiy muomalaga kiritildi [To‘ychiyev, 1973], zero, mumtoz davrda olimlar ko‘proq «aruz ilmlari» atamasini qo‘llaganlar. Aruz tizimi qadimgi davrdagi sinkretik adabiyot mahsuli bo‘lsa, aruzshunoslik islom omili bilan bog‘liq ravishda va uning tarkibida vujudga kelgan adabiy voqelikdir.

Aruzshunoslik ilmiy-nazariy ta'limot sifatida temuriylar davrida o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Shayx Ahmad Taroziy, Atoulloh Husayniy, Abdurahmon Jomiy, Sayfi Buxoriy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi ijodkorlarning asarlari aruzning nazariy asoslari chuqur va batafsil tarzda bayon qilinganligi bilan alohida ahamiyatga egadir. Bu davrda yaratilgan aruzga doir risolalarda muayyan tarzda tadrijiylik ko'zga tashlanadi. Agar turkiy she'rshunoslikka doir ilk manba «Funun ul-balog'a»da aruz masalasi ilmhoi segona, ya'ni ilmlar uchligining tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan bo'lsa, «Badoyi' us-sanoyi'» risolasida aruz ilmiga doir nazariy qarashlar asar muqaddimasida keltirilgan. Abdurahmon Jomiyning «Risolai aruz» va Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asarlaridan boshlab aruz nazariyasi maxsus risola tarzida bitila boshlangan va maromiga yetkazilgan. Sayfi Buxoriyning «Aruzi Sayfi» asari esa ko'proq ilmiy-nazariy qo'llanma sifatida vujudga kelgan. Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»da aruz nazariyasi va amaliyoti o'zaro muqoyasada o'rganilgan va yaxlit holga keltirilgan.

Aslida, bu davrdagi aruzshunoslik tarixini o'rganish o'sha davrlardayoq boshlangan desak mubolag'a bo'lmaydi. Alisher Navoiyning Abdurahmon Jomiy «Risolai aruz»ini nazariy jihatdan o'rganishi va unga ergashishi, Boburning Atoulloh Husayniy va Sayfiy Buxoriy risolalariga bergan ta'riflari, Xondamirning «Makorim ul-axloq»da «Mezon ul-avzon» haqidagi fikrlari temuriylar davri aruzshunosligi o'z davridayoq muayyan bahosini olgan edi deyish mumkin.

Boburning «Aruz risolasi» 1524-1525 yillarda yaratilgan bo'lib, mufassal (fanning muayyan sohasini mukammal yorituvchi monografik xarakterdagi yirik asar) uslubda bitilgan. Risola yirik antologiya yo'nalishida ham bo'lib, «asarda X-XVI asrda yashagan 60 dan ortiq mashhur hamda hali bizga kam ma'lum bo'lgan shoir va olimlarning nomlari eslatiladi va ularning asarlaridan parchalar keltiriladi» [Hasanov, 1981: 17]. Asarda aruzga doir ritmik unsurlar (juzv, zihof, vazn) miqdorining qolgan barcha risolalardan ko'p ekanligi turkiy aruzshunoslik temuriylar davrida o'zining tadrijiy takomiliga yetganligini ko'rsatadi [Yusupova, 2020: 6420].

XVIII asrda boburiylar sulolasidan bo'lgan Mirza Alibaxt Azfariy Boburning «Aruz risolasi»ni «Aruzzoda» nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qiladi (Asarning 1836 y. kotib Mahmudali Sa'id ko'chirgan nusxasi Madras davlat sharq qo'lyozmalari kutubxonasida saqlanadi) [Hasanov, 1981: 7].

«Aruz risolasi»ning ilmiy tahlilini ikki yo'nalishda amalga oshirish mumkin: 1) risolaning xorijlik va qardosh olimlar tomonidan o'rganilishi; 2) asarning yurtimizda o'rganilishi. Dastavval birinchi yo'nalishga e'tibor qaratsak.

«Aruz risolasi» va uning qo'lyozmasi haqidagi ilk ma'lumot E.Bloshening «Parij Milliy kutubxonasidagi turkiy qo'lyozmalar katalogi»da uchraydi. Unda Boburning aruzga oid risolasi mazkur kutubxonada saqlanayotgani haqida xabar mavjud. Shuningdek, Fuod Ko'pruluzodaning «Turk tili va adabiyoti haqidagi tadqiqotlar» kitobida ham ushbu qo'lyozma nusxa haqida ma'lumot berilgan. Keyinchalik Bobur risolasining hijriy 931, milodiy 1524-yilda ko'chirilgan yana bir qo'lyozmasi Tehrondagi «Saltanat» kutubxonasida saqlanayotgani aniqlandi.

Uyg'ur adabiyotshunosi M.Hamroyevning 1969-yilda e'lon qilingan «Turk she'riyati nazariyasi ocherklari» kitobida Boburning «Aruz risolasi» qisqartirilib, uning uyg'ur yozuvidagi transliteratsiyasi ilova qilingan. Kitobda mazkur risolaning yana bir qo'lyozma nusxasi Sharqiy Turkistonning Kuchar shahrida saqlanayotgani to'g'risida ma'lumot berilgan [Xamrayev, 1969].

Boburning aruz risolasi ilmiy jihatdan tavsif etilgan ilk tadqiqot bu A.Sherbakning «Сочинение Бабура об арузе» maqolasidir [Sherbak, 1969]. Muallif garchi maqola saralavhasida uni «dastlabki xabar» deb atagan bo‘lsa-da, lekin unda aruz bilimdonining jiddiy qarashlari kuzatiladi. Maqolada masalaga Bobur risolasidagi tadrijiylik asosida yondashuv ko‘zga tashlanadi. Muallif dastlab risola va u haqdagi umumiy ma'lumotlarni keltirgach, uni Navoiyning «Mezon ul-avzon» asari bilan qiyoslaydi: umumiy va farqli jihatlarga to‘xtaladi, Bobur risolasining hajman va mohiyatan kengligiga e’tibor qaratadi, qamrab olingan masalalar ko‘lamini tahlil qiladi. Maqolada aruz ilmidagi nisbatan murakkab soha – zihof masalasining batafsil izohi uning ilmiy qimmatini oshirgan: muallif Bobur risolasida keltirilgan zihoflarni noma-nom sanab, ularning tavsifini keltirar ekan, zihoflarning bayt tarkibida (misra boshi, o‘rtasi va oxirida) kelishiga qarab, nomlari o‘zgarishi mumkinligini qayd etadi. Masalan, *xarm* zihofi haqida gapirar ekan, uning misra boshiga xosligini, agar misraning boshqa o‘rinlarida (o‘rtasi yoki oxirida) kelsa, *tahniq* deb atalishini ta’kidlaydi [Sherbak, 1969: 162]. Lekin zihoflardagi murakkablik Sherbakni ham ba’zi o‘rinlarda noto‘g‘ri xulosalarga olib kelgan: muallif zihoflar tavsifining so‘ngida keltirilgan *xazm* istilohini 44-zihof sifatida talqin qiladi. Aslida *xazm* bu baytning boshida bir yoki bir necha harfning orttirilishi bo‘lib, ma’no uchun xizmat qiladigan, lekin taqti’da hisobga olinmaydigan o‘zgarish (*illat*)lardan hisoblanadi. Bobur uning rukn va juzvlarga hech qanday aloqasi yo‘qligini va arab aruziga xosligini aytadi. Atouloh Husayniyning Shams Qays Roziyga tayanib aytgan fikriga ko‘ra esa, *xazm*ni qadimgi arab shoirlari o‘z she’rlarida qo‘llaganlar va «...hozirg‘i arab-u ajam shoirlari buni ishlatmasliklari keraktur, chunki andin she’r zavqig‘a xalal yetkay va tab' andin nafrat etkay» [Husayniy, 1981: 18].

Sherbak zihoflarning umumiy tavsifidan so‘ng asliy ruknlarning zihoflari va furu’lariga to‘xtaladi, ularning umumiy sonini Boburga tayanib, 96 ta deb belgilaydi. Muallif bahrlar va doiralarning vujudga kelish usullarini ham asosan Bobur talqini asosida tushuntiradi: asliy ruknlar va ularning turli zihoflaridan bahrlar hosil bo‘ladi va ularning umumiy miqdori 19 ta, *Tavil* doirasidan yana ikki bahr: *Ariz* va *Amiq* hosil qilinadi; doiralarni ikki guruhga: bir xil asliy ruknlardan yasaluvchi bahrlar doiralari va turli ruknlardan hosil bo‘luvchi bahrlar doiralari ajratib tasnif qilish mumkin. Shu tariqa maqolada taqti’ qoidalari, bahrlardan hosil bo‘luvchi vaznlar va Bobur risolasida keltirilgan poetik janrlarga xos vaznlarga ham to‘xtalib o‘tilgan.

Turkiy she’rshunoslik, xususan turkiy aruzning nazariy masalalari yana bir sharqshunos olim I.V.Steblevaning tadqiqot va maqolalarida o‘z ifodasini topgan. O‘z ilmiy faoliyatini qadimgi turkiy xalqlar she’riyatini tadqiq qilish bilan boshlagan olim 1972- yilda Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»ni faksimile, so‘z boshi va ko‘rsatkichlari bilan nashr ettirdi [Babur, 1972].

«Boburning she’rshunoslik (aruz)ga doir risolasidan parchalar» («Извлечения из трактата Бабура по стихосложению» (арузу), 1970), «Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»da taqti’ qoidalari haqida» («О правилах скандирования в «Трактате об арузе» Захираддина Мухаммада Бабура», 1975), «Turkiy aruz nazariyasining zamonaviy talqini muammosiga doir» («К проблеме современной интерпретации теории тюркского аруза», 1977) kabi tadqiqotlarida I.Stebleva Bobur ijodi va aruz ilmining bilimdoni sifatida namoyon bo‘ladi.

Olimaning «Turkiy poetika: rivojlanish bosqichlari: VIII-XX asrlar» («Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв.»), 2012) nomli tadqiqoti bevosita turkiy poetikaga doir izlanishlarining davomi va umumlashmasi sifatida vujudga keldi. I.Stebleva tadqiqotining uchinchi bobini XV-XVI asrlar turkiy mumtoz adabiyoti tahliliga bag'ishlar ekan, uning dastlabki faslida Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» hamda Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»ga to'xtalib o'tadi. Muallif garchi ushbu risolalarning asosiy qismi an'anaga ko'ra, arab va forsiy aruzning umumiy qonuniyatlariga bag'ishlangan bo'lsa-da, ularda turkiy til va turkiy aruz bilan bog'liq hodisalar ham qalamga olinganligini ta'kidlaydi.

Ma'lumki, Bobur «Aruz risolasi»da turkiy til uchun asosiy qonuniyatlardan biri sifatida fatha (a), damma (i) va kasma (u)dan so'ng «alif», «vov» va «yoy»ni yozish zarurligini eslatib o'tadi. I.Stebleva o'z tadqiqotida ushbu ta'kidlarga alohida e'tibor qaratadi va Bobur risolasida keltirilgan «seni ko'rsam» birikmasini vazn talabiga ko'ra, foilotun (– V – –), mafoiylun (V – – –) va failotun (V V – –) tarzida taqti'ga solish mumkinligini aytib o'tadi. Olima ushbu birikmadagi «seni» so'zini Bobur ikkita cho'ziq (– –) tarzida keltirmaganligiga diqqat qaratarkan, yonmayon kelgan ikki ochiq bo'g'inning cho'ziq bo'lish holati kam uchraydigan hodisa deb hisoblaydi, bu holat keyinchalik turkiy aruz uchun quyidagi muhim qonuniyatni vujudga keltirgan degan xulosaga keladi:

«Yopiq bo'g'inlar cho'ziq hijolarni, ochiq bo'g'inlar esa qisqa hijolarni paydo qiladi, ba'zan esa ochiq hijolar ham cho'ziq, ham qisqa hijo vazifasini bajarishi mumkin» [Stebleva, 2012: 112]. Darhaqiqat, zamonaviy aruzshunoslikda cho'ziq hijoning yopiq bo'g'in va cho'ziq unli bilan tugagan ochiq bo'g'indan iborat ko'rinishi haqida so'z boradi.

I.Steblevaning turkiy tilga xos «ng» tovush birikmasiga doir kuzatishlari ham qiziqarlidir. Arab alifbosida «nun» va «kof» harflarining birikmasi asosida yoziladigan mazkur tovush Boburning yozishicha, taqti'da doim ham belgilanavermaydi. Agar yozuvda harakatsiz «nun» harfidan so'ng «kof» harfi kelsa, «nun» taqti'da e'tiborga olinmaydi. Masalan, **yanglig'**, **to'ngluk** kabi so'zlarda. Ushbu so'zlar fa'lun (– –) ruknini vujudga keltiradi. «Boshqacha aytganda, bo'g'inni yakunlovchi harf «kof» hisoblanadi va bu birinchi bo'g'inning cho'ziq hamda taqti'dagi ruknga mos bo'lishi uchun yetarlidir. Shu sababli «kof» harfidan avval kelayotgan «nun» harfi taqti'dan soqit qilinadi, ya'ni ortiqcha hisoblanadi» [Stebleva, 2012: 114].

Tadqiqotda keltirilishicha, Boburning risolasi turkiy she'r shakllari haqidagi ma'lumotlarning keltirilishi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Garchi ushbu shakllar qat'iy aruz qonuniyatlariga mos kelmasa-da, lekin turkiy shoirlar amaliyoti tufayli aruz tizimining muayyan bahrlariga moslashtirilgan, ular orasida *tuyuq* mumtoz lirik she'r nav'i sifatida janriy xususiyatlar kasb etib ulgurgan edi: hajman ikki baytdan iborat bo'lishi, ramal bahrida yaratilishi va ruboiy kabi qofiyalanish tizimiga egalilik va qofiyada tajnisning rioya qilinishi shular jumlasidandir.

Risola o'zbek olimi S. Hasanov tomonidan ham maxsus o'rganilgan bo'lib, olim ushbu yirik tadqiqotni 1971-yilda «Muxtasar» nomi ostida fotofaksimile nusxasi va kirill alifbosidagi matni bilan nashr ettirdi. 1972 yilda esa «Boburning aruz risolasi» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Olimning Bobur aruzi bilan bog'liq qarashlari «Boburning «Aruz risolasi» asari» nomli tadqiqotida batafsil bayon qilingan [Hasanov, 1981]. Tadqiqotda Boburning ushbu risolasi Muhammad Samarqandiy tomonidan ko'chirilgan va Parij Milliy kutubxonasida

saqlanayotgan nusxa asosida tadqiq etiladi. Tadqiqot «Kirish»dan tashqari, to'rt bobdan iborat bo'lib, uning «Vazn bo'laklari» deb nomlangan birinchi bobida juzvlar va asliy ruknlar hamda zihof va far'iy ruknlar haqida so'z boradi. Olim bunda Bobur risolasida keltirilgan uch juzv, sakkiz asliy rukn va qirq to'rt zihofning tavsifini beradi. Uning fikriga ko'ra, Bobur fosilani juzv sifatida e'tiborga molik emas deb hisoblagan va bunda «Me'yor ul-ash'or»ning muallifi Nasiruddin Tusiyning fikrini quvvatlagan [Hasanov, 1981: 23-24].

Shu o'rinda Bobur ijobiy munosabat bildirgan *sababi mutavassit* va *vatadi kasratga* to'xtalib o'tsak. Boburning risolasi manbalarimiz doirasida ushbu masalaga maxsus to'xtalib o'tilgan temuriylar davridagi yagona asardir. Na Shayx Ahmad Taroziyda, na Abdurahmon Jomiy va Navoiyda sabab va vatadlarning ushbu turlariga munosabat bildirilmaydi. Dastavval *sababi mutavassit* haqida so'z yuritsak. Sababning ushbu turi bir mutaharrik va ikki sokin harfdan tashkil topadi va zamonaviy aruzshunoslikda o'ta cho'ziq hijo (~)ga teng hisoblanadi. Masalan, *dor, bor, qand, ayt, qayt* va boshqalar. Bunday juzv faqat baytning oxirgi ruknida, ya'ni aruz va zarbda qo'llaniladi. *Vatadi kasrat* esa ikki mutaharrik va ikki sokin harfdan iborat bo'ladi va zamonaviy aruzshunoslikda bir qisqa va bir o'ta cho'ziq hijo (V ~) ga teng hisoblanadi. Masalan, *nishon, nihon, daraxt, karaxt* va boshqalar. Bobur o'z risolasida quyidagi baytni keltirib, ushbu juzvlarni qo'llashga zarurat borligini asoslaydi:

«*Turo la'l shakarrez, maro chashm go'harbor,*
Turo xanda buvad xo'y, maro gir'ya buvad kor.»

Bu baytning hashvida va aruzida *shakarrez* va *go'harbor* lafzi mafo'iyl vaznida voqi' bo'lubturkim, maqsur bo'lg'ay. Bu ikki sokini mutavoli mu'tabardur. Bas bu ikki juzvni uchar e'tibor qilmoqning vajhi bor». Darhaqiqat, baytda keltirilgan *la'l, chashm, go'harbor, xo'y, kor* kabi so'zlarni *sabab* va *vatadning* Boburgacha keltirilgan turlari: sababi xafif va sababi saqil hamda vatadi majmu' va vatadi mafuqda ifodalashning imkoni yo'q.

S.Hasanov tadqiqotining keyingi boblarida Bobur risolasida keltirilgan 9 doira, 21 bahr, vaznlar, taqti' va uning qoidalari bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan [Hasanov, 1981: 93-96]. Tadqiqotda statistik ma'lumotlarning jadval asosida berilganini va bu Bobur asarida keltirilgan ritmik birliklar miqdorining aniq raqamlar asosida ifodalaganini alohida ta'kidlash joiz. Risolada, shuningdek, kotib tomonidan yo'l qo'yilgan ba'zi xato istilohlarning izohi ham keltiriladiki, bu tadqiqotning ilmiy ahamiyatini oshiradi.

Boburning «Aruz risolasi» haqida U.To'ychiyev, A.Hojjahmedov, A.A'zamov, H.Boltaboyev kabi olimlar ham muayyan tarzda o'z mulohazalarini bildirib o'tganlar.

Umuman olganda, jahon va o'zbek olimlarining Boburning «Aruz risolasi» ustida olib borgan tadqiqotlarini kuzatish asnosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Asarning qo'lyozma nusxalari haqidagi ilk ma'lumotlar fransuz sharqshunosi E.Bloshe katalogi, turk olimi F.Ko'prulizoda va uyg'ur olimi M.Hamroyev tadqiqotlarida keltirilgan.

2. «Aruz risolasi» faksimile, so'z boshi va ko'rsatkichlari bilan ikki marta: S.Hasanov tomonidan 1971 hamda I.Stebleva tomonidan 1972-yilda nashr ettirilgan.

3. Boburning aruz risolasi dastlab ilmiy jihatdan tavsif etilgan tadqiqot bu A.Sherbakning «Sochinenie Babura ob aruze» maqolasi bo'lib, unda olim tadrijiylik asosida dastlab juzv, zihof, rukn, furu', so'ngra bahr, doiralar masalasiga to'xtalib o'tadi.

4. Rus sharqshunosi I.V. Steblevaning maqola va tadqiqotlarida «Aruz risolasi»dan parchalar e'lon qilish bilan birga aruzdagi taqti' qoidalariga to'xtalib o'tilgan, Boburning risolasi Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asari bilan birgalikda tadqiq qilingan.

5. Olima o'z tadqiqotlarida turkiy til qonuniyatlarining aruz tizimiga ta'siri bilan bog'liq masalalarga ko'proq e'tibor qaratgan. Turkiy xalq og'zaki ijodiga doir poetik shakllar va ularning vazn xususiyatlari, taqti' va unlilar masalasi, ochiq va yopiq hijolarga doir masalalar shular jumlasidandir.

6. S.Hasanov Boburning «Aruz risolasi» bo'yicha 1972-yilda nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Uning Bobur aruzi bilan bog'liq qarashlari «Boburning «Aruz risolasi» asari» nomli tadqiqotida batafsil bayon qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. Т. 16. – Тошкент, 2000.
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ/Форсчадан
А. Рустамов таржимаси. – Тошкент, 1981.
3. Аъзамов Абдулла. Аруз: Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.
4. Болтабоев Ҳ. Рисолаи аруз ва аруз ҳақида // Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2004.
5. Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 1971.
6. Заҳирад-Дин Муҳаммад Бобур. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи. Изд.текста, вступит. статья и указатели И.В.Стеблевой. – М., 1972.
7. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – Москва: Наука, 1964. – С. 288– 299.
8. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв. – М.: Восточная литература, 2012.
9. Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973.
10. Тўйчиева Г. Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиети. Филол.фан.бўйича доктор. (Dsc) дисс... – Тошкент, 2018.
11. Хамраев М.К. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-Ата, 1969.
12. Щербак А. Сочинение Бабура об арузе // Народы Азии и Африки. – Москва, 1969. № 5. – С. 156-168.
13. Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз risolаси» асари. – Тошкент, 1981.
14. Yusupova D. Poetry meters (bahrs), concentric circles (doirs) and the sizes of rubai in the aruz studies of the timurids' period. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Vol.24. Issue 08, 2020. – P. 6409-6421.
15. Юсупова Д. Роль трактата об арузе Бабура в развитии арузоведения в темуридский период / Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и